

1997

THEORETISCHE GESCHIEDENIS

BEELDEN
BEGRIPPEN
IDEEËN

JAARGANG 24 NUMMER 1

Tg

Over de context en de kern van Thomas Hobbes' staatsleer

Of de Leviathan een staatsleer biedt die voor alle, ook minder bewogen tijden geldt, valt sterk te betwijfelen. Maar als analyse van de oorzaken van burgeroorlog en als onderzoek hoe een eenmaal uitgekomen burgeroorlog te overwinnen, is het boek nooit overtroffen.

A.M. Donner¹

De grote vraag die Thomas Hobbes (1588-1679) tot zijn politieke filosofie inspireerde is nog onder ons. Ze luidt: wat is de aard en grondslag van overheidsgezag in de moderne wereld die geen boodschap meer heeft aan God of aan de duivel? Hij was de eerste die de zaak in alle eenvoud aan de orde stelde en werd in zijn tijd dan ook vooral bestreden. Maar het theoretische bouwwerk waarin Hobbes zijn vraag heeft gevangen gezet staat nog overeind en blijft belangstellenden trekken. Er is zelfs een bloeiende academische bedrijfstak van Hobbes-studies omheen ontstaan, die het werk in ere en in leven houdt en waarbinnen de opvattingen botsen.²

In het geval van een uitwendig helder en consistent oeuvre als dat van Hobbes heeft de historicus van de politieke theorie als primaire opdracht het te beschermen tegen vulgarisering en simplificatie. Daarover is weinig verschil van mening. Maar dan gaan de wegen uiteen. De Britse ideeënhistoricus Quentin Skinner (Cambridge) is het hoofd van de school der contextualisering van politieke ideeën; hij vindt dat er geen hoop is om iemands denken te begrijpen zonder de historische context ervan in acht te nemen, sterker, centraal te stellen. Het is een reactie op de verabsolutering van de tekst, die op haar beurt weer een reactie was op zijn historisering. Zojuist heeft hij Hobbes vereerd met een duchtige studie *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*.³ De Franse politieke filosoof Yves Zarka (Parijs, CNRS), een andere Hobbes-kenner, volgt de andere weg: hij zoekt naar punten van blijvende en zelfs actuele relevantie in het werk van Hobbes, zoals al blijkt uit de titel van zijn recente boek *Hobbes et la pensée politique moderne*.⁴ In mei vorig jaar was het tweetal, Skinner en Zarka, in Amsterdam voor een confrontatie.⁵ Zarka vindt dat Skinners benadering het onderwerp van de politieke filosofie om zeep helpt. Zonder erkenning van tenminste enigermate tijdloze, abstracte of bestendige begrippen of vragen is er geen politieke filosofie, want is het vak aan de grillen van de tijd overgeleverd.⁶ Het gaat erom, zegt hij, te ontdekken hoe in een temporeel bepaalde situatie bepaalde tijdloze blijvende vragen worden geactiveerd, waarheden ontdekt, begrippen gevormd en veranderd.

De polemiek is verleidelijk maar minder vruchtbaar dan elk van de benaderingen afzonderlijk. Men moet een methode toch niet wegeen aan haar uitgangspunten maar aan haar opbrengsten. Het boek van Skinner is een uitputtend tijdsbeeld geworden van de renaissance-humanistische geestelijke cultuur van Tudor-Engeland, waarin Hobbes opgroeide en wortelde (en in welk kader men hem volgens Skinner ook moet lezen). Zarka's studie gaat over de bijdrage van Hobbes aan het moderne politieke den-

ken; over de conceptuele vernieuwingen die hij daarin mogelijk heeft gemaakt.

Thomas Hobbes werd geboren in 1588, toen Engeland in spanning verkeerde over de naderende invasie door de Spanjaarden. Een anecdote waarvan hijzelf de bron lijkt te zijn is dat zijn denken werd bepaald door de schrik voor de Armada die hem nog in de moederschoot al beving: 'fear and I are twin-born'. Schrik en angst zijn in ieder geval de uitgangspunten van zijn latere filosofie over de staat waarvan één boek, de *Leviathan*, alle kracht en originaliteit samenbalt.⁷ Dit arrogante, brutale, glasheldere en vermakelijke boek verklaart het politieke samenleven van mensen in de Staat op grond van een rationele beslissing genomen uit angst voor elkaar (en zichzelf). Het is de eerste zuivere fundering van staatssoevereiniteit zonder beroep op God, de natuur of de gevestigde orde en dus ook de fundering van de autonomie van staat en politiek.⁸ Geen contract dus tussen volk en vorst, daarin onderscheidt deze theorie zich van oudere (en latere) opvattingen over volkssoevereiniteit, maar een contract tussen de leden van de gemeenschap, tot stichting van de staat. Ter voorkoming van een angstig, kort en solitair leven dragen de mensen gezamenlijk hun individuele willen over aan de soeverein, een koning of vergadering, die de wil van het collectief belichamen. Tussen de individuele willen en de collectieve wil bestaat geen verband, de staat is niet meer of minder maar eenvoudig iets heel anders dan de mensen waaruit hij bestaat. En de mensen worden, als onderdanen van de staat, andere mensen met een andere status, namelijk lid van de politieke gemeenschap. Hobbes' staat is geen wonder van de geschiedenis, zoals bij Hegel, maar een gemeenschap opgericht uit nood en ter bescherming. Wie zoekt naar de laatste grond voor de *Leviathan*, belandt bij de angst voor de burgeroorlog. Die angst rechtvaardigt zelfs bij gelegenheid kwalijke en ongeremde overheidsmacht.

'And though of so unlimited a power, men may fancy many evil consequences, yet the consequences of the want of it, which is perpetual war of every man against his neighbour, are much worse'.⁹

Het hele systeem is gedacht uit de noodsituatie en vanuit het moment dat het er echt op aankomt. Dat is zijn beperking maar ook zijn kracht want dit moment sluimert als oorsprong en als potentie nog in vrijwel elke staat. Maar wie dit denken nog levend wil houden in de moderne constitutionele welvaartsstaat heeft het niet gemakkelijk, omdat de rotsbodem van de angst daar is bedekt en aan het oog (en besef) onttrokken door het gewas van democratie en welvaart. Zoals gezegd, om dit gedachtengoed te bewaren voor fossilisering kan men zich richten op de *context* of op de *kern* ervan, op de vraag waar Hobbes het vandaan haalt en die wat we ermee nog kunnen.

1. De context. Skinners opvatting van context is heel speciaal en valt niet samen met de gangbare opvattingen, zoals die van Donner (en van Hobbes zelf) in het geval van de *Leviathan*. In de meest gangbare opvatting is de ontstaanscontext de Engelse burgeroorlog. Zo schrijft Donner: 'Dit boek is geschreven onder de indruk van de burgeroorlog die nu ontstaat, en van al de godsdienstconflicten uit de 16e en 17e eeuw, die door de auteur als evenzovele godsdienstoorlogen worden behandeld'.¹⁰ Hobbes

zelf merkt op dat Leviathan is geschreven naar aanleiding van de 'disorders of the present time'.¹¹ Bernard Crick, de Britse politiek theoreticus verklaart daarmee ook de eenzijdigheid van het werk:

'Hobbes's *Leviathan* saw government as a perpetual state of emergency. Hobbes may have been frightened in the womb by the guns of the Spanish Armada, and he may have thought sixty years later that there was nothing more terrible than Englishmen killing Englishmen in civil war, but that is no excuse for not studying, as Machiavelli did, the problem of how to maintain a state through time (which is a problem of spreading power), as well as how to preserve it in crisis (which is a problem of concentrating power)'.¹²

Maar dat is precies Hobbes bezwaar: je bouwt een huis niet voor mooi weer, maar voor storm, overstroming of aardbeving.

'For though in all places of the world, men should lay the foundation of their houses on the sand, it could not thence be inferred, that so it ought to be. The skill of making, and maintaining commonwealths, consisteth in certain rules, as doth arithmetic and geometry; not, as tennis-play, on practice only...'¹³

Hobbes zelf vond dus dat het boek wel is geschreven naar aanleiding van de burgeroorlogen, maar dat de boodschap niet tot die context beperkt is.

Een tweede, totaal andere opvatting van context is te vinden in de befaamde inleiding bij de *Leviathan* waarmee Oakeshott in 1946 de Britse Hobbes-revival lanceerde en die het zeer verdient hier te worden geciteerd:

'The *Leviathan* is the greatest, perhaps the sole, masterpiece of political philosophy written in the English language. And the history of our civilization can provide only a few works of similar scope and achievement to set beside it. Consequently, it must be judged by none but the highest standards and must be considered only in the widest context. The masterpiece supplies a standard and a context for the second-rate, which indeed is but a gloss; but the context of the masterpiece itself, the setting in which its meaning is revealed, can in the nature of things be nothing narrower than the history of political philosophy'.¹⁴

In deze opvatting bepaalt niet de context het werk, maar zoekt het werk zijn context. De context, nodig om Leviathan te begrijpen, is de geschiedenis van de politieke filosofie. Is de eerste soort context bruut historisch, deze is kwalitatief.

De context-opvatting van Skinner in *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* is weer een andere en primair polemisch.¹⁵ De context waarin men Hobbes moet begrijpen is niet die van de omstandigheden, noch die van de politieke theorie, maar die van het in zijn tijd heersende discours, dat van het renaissance-humanisme.

'I see his view of civil philosophy as largely formed by the language of Renaissance discussions about the nature of the moral sciences. Furthermore, I see no prospect of understanding his thought unless we treat this wider discourse as the *primary* [nadruk toegevoegd] object of our research'.¹⁶

De stelling van Skinner is interessant en in de grond eenvoudig. In zijn eerdere werken, met name in de (genoemde) *Elements* en *De Cive*, heeft Hobbes het heersende discours verworpen en zich in woord en daad afgekeerd van zijn humanistische ach-

tergrond, de retoriek onttroond en aan de rede (reason, reasoning) de hoofdrol toegedeeld. Maar in de *Leviathan* heeft Hobbes deze radicale principes weer verlaten en, naar het humanistische ideaal, rede en retoriek in theorie en praktijk herenigd. Als Hobbes na zijn verwerping van de retoriek later weer op zijn schreden terugkeert naar de humanistische stijl, ontvangt Skinner hem als de verloren zoon. Men moet wel weten dat Skinner zelf een humanistisch ideaal van politiek huldigt, waarin

'the appropriate model will always be that of dialogue, the appropriate stance a willingness to negotiate over rival intuitions concerning the applicability of evaluative terms. We strive to reach understanding and resolve disputes in a conversational way.

This humanist vision has by now been so widely repudiated that the very idea of presenting a moral and political theory in the form of a dialogue has long since lost any serious place in philosophy'.¹⁷

Na deze geloofsbelijdenis volgt een mooie en gedetailleerde beschrijving van de humanistische, retorische context in het Tudor-Engeland waarin Hobbes werd geboren en waarin hij opgroeide, inclusief het curriculum van zijn lagere school en een uiteenzetting over de onderdelen van de klassieke retorica en de verwerking daarvan in Engeland. Bijna de helft van Skinners boek gaat uit naar deze geestelijke context die hem zijn eerste vijftig levensjaren in de ban houdt.

Dan, onder de schok van de ontmoeting met de meetkunde van Euclides, van eigen onderzoeken en van ontmoetingen met een aantal groten op het continent, (Galileo, Mersenne) verwerpt Hobbes de retoriek en ontwerpt zijn moderne, mechanistische, filosofische programma. Dit komt voort uit het inzicht dat alles draait om beweging, *motion*, en that the whole *genus* of philosophy is made up of just three parts: *Corpus, Homo, Civis*, body, man and citizen.¹⁸

Skinners analyse van Hobbes verwerping (in de *Elements* en *De Cive*) en de her-adoptie van de humanistische retorische technieken en principes in de *Leviathan* heeft drie ambities. Ten eerste om aan te tonen dat Hobbes opvatting van de *scientia civilis* 'was shaped at all times by his changing reactions to the assumptions and vocabulary of classical and neo-Ciceronian theories of eloquence'. Ten tweede en in het verlengde van de vorige stelling wil Skinner aantonen dat de breuk, Hobbes' terugkeer naar de retoriek, heeft geresulteerd in 'two different and indeed antithetical theories, as well as two correspondingly antithetical models of philosophical style'. Dit is een ontkenning van de inhoudelijke en stilistische eenheid van het werk, waarbij, let wel, de on-eenheid is bepaald door het verschil in positie ten opzichte van de retoriek. De derde, meest interessante, stelling is dat *Leviathan*, dit retorische werk, niet eens hoofdzakelijk argumentatie maar in de eerste plaats *satire* is, in de traditie van Erasmus, More, Rabelais, Montaigne.¹⁹

De eerste twee stellingen zijn in belangrijke mate een restatement van Skinners contextualisme en zijn daardoor wat belast.

De derde stelling is dat Hobbes in *Leviathan* in feite geen positieve wetenschap en zelfs geen op overtuiging gerichte retoriek, maar satire bedrijft, in de humanistische traditie van Erasmus en anderen. Het belachelijk maken van de tegenstander is be-

langrijker dan het argumenteren van het eigen gelijk. Is de stelling nieuw? Niet helemaal. Lees weer Oakeshott (1946):

'His controversial purpose is large on every page; he wrote to convince and refute. And that in itself is a discipline. He has eloquence, the charm of wit, the decisiveness of confidence and the sententiousness of a mind made up: he is capable of urbanity and of savage irony. But the most significant qualities of his style are its didactic and its imaginative character'.²⁰

Opmerkelijk is dat Oakeshott zijn kwalitatieve oordeel over Hobbes' werk vooropstelt, terwijl dit bij Skinner maar moeilijk plaats vindt. Dit volgt uit deze contextuele methode. Zo is er wel een uitputtende beschrijving van de retorische context en kwaliteit van Hobbes' werk, maar ontbreekt een beoordeling van Hobbes eigen opvatting van de retoriek.²¹

De context is in Skinners voorstelling van zaken dus op twee manieren bepalend voor de tekst: deze volgt hem of verwerpt hem. Het volgen is deterministisch, maar ook de verwerping biedt geen ontsnapping of bevrijding, want men komt direct in een antithese terecht (een Hegelse *Aufhebung* is er niet bij). Het is een hard gelag voor de tekst en zijn schrijver.

Skinner illustreert zijn stelling uitputtend en bouwt daarop vervolgens een opmerkelijke, extra-contextuele waarneming, namelijk dat deze toon als het erop aankomt de levende erfenis van Hobbes in het *huidige* Britse filosofische leven is:

'...in teaching philosophy to speak English, Hobbes at the same time taught it a particular tone of voice...the tone is very much that of the sane and moderate savant beset on all sides by fanaticism and stupidity. We cannot expect reason to triumph, the tone implies, since the foolish and ignorant will always be in a majority. But we can at least hope to discomfit them by wielding the weapons of ridicule, deriding their excesses, sneering at their errors, drawing our readers into a scornful alliance against their general benightedness'.²²

Dit is een treffende en bevrijdende opmerking. Aan het slot van zijn boek veroorlooft Skinner zich een blik buiten het raamwerk van de context. Tijdens het bovengenoemde symposium ging hij een paar stappen verder en betoogde dat Hobbes niet alleen voor de Britse filosofie, maar ook voor het Britse politieke leven de toon heeft gezet, althans vanaf de negentiende eeuw (toen hij via Bentham, Mill en Austin een eerste revival beleefde), tot aan de dag van vandaag toe. Het hoofdwerk van de hedendaagse Britse rechtsfilosoof H.L.A. Hart, *The Concept of Law* is één grote poging om met behoud van de essentie van Hobbes' leer te ontkomen aan de meest extreme consequenties ervan. Dat wat betreft het recht. Wat de politiek aangaat, inderdaad kan men in de bovengeciteerde typering van een retorische stijl zonder moeite de heersende toon van de debatten in het Lagerhuis herkennen.

2. De kern. De kern van de *Leviathan* is het vermogen van mensen tot kunstmatigheid. Het artefact is onnatuurlijk en onecht, maar aan de andere kant, het is onomstotelijk, het stáát; zoiets als een toren in een arcadisch landschap. Die onechtheid en onomstotelijkheid zijn volgens Hobbes binnen het bereik van menselijk denken, men-

selijke rede, menselijk handelen, samenleven. Ze vormen de aardse verlossing voor mensen die door hun natuurlijke drijfveren niet, zoals de dieren, tot eensgezindheid en orde, maar tot onenigheid, gevecht en plundering zijn veroordeeld. Het is de onechtheid van het grote kunstwerk de Leviathan.

'For by art is created that great LEVIATHAN called a COMMONWEALTH, or STATE in Latin CIVITAS, which is but an artificial man; though of greater stature and strength than the natural, for whose protection and defence it was intended; and in which the *sovereignty* is an artificial *soul*, as giving life and motion to the whole body; the *magistrates* and other *officers* of judicature and execution, artificial *joints*....Lastly the *pacts* and *covenants*, by which the parts of this body politic were at first made, set together and united, resemble that *fiat*, or the *let us make man*, pronounced by God in the creation'.²³

Hobbes snijdt alle banden door met de *organische* contractuele theorieën tot dusver, waarin machthebbers en onderdanen voortdurend op elkaar waren en bleven aangevoelen.²⁴ De oorsprongsact is een *eenzijdige* handeling, van alle onderdanen gezamenlijk, waarin ze één kunstmatige levende eenheid scheppen. Deze is voorzien van een enkele handelende persoonsgedaante, de soeverein, op de manier waarop een enkel individu zich via *zijn persoon*, zijn eigen vertegenwoordiger, aan de wereld presenteert. De belangrijkste kwaliteit van de persoon is besluitvaardigheid, consequentie en *eenheid* van handeling.

'This is more than consent, or concord; it is a real unity of them all, in one and the same person, made by covenant of every man with every man'.²⁵

De sleutel van dit bouwsel ligt in de (juridische) figuur van personificatie. Het schandaal ervan was dat het de noodzaak en consequenties van een autonome soeverein doorzag en korte metten maakte met compromisformules als volkssoevereiniteit en sociaal contract (tussen volk en vorst), een ontkenning van diezelfde autonomie.²⁶ Hobbes' theorie was en is een *moderne* verklaring en rechtvaardiging van de handelingsvrijheid van de staat. Het is een moderne verklaring in meerdere opzichten. Ten eerste door het inzicht dat het gezag van de vorst niet van hogerhand wordt verleend maar uit de gemeenschap opkomt. Ten tweede doordat in de autonomie van het gezag het bestaan, zelfs het ontstaan, van de politieke gemeenschap is opgenomen. Het probleem in zijn tijd was dat de theorie vooral een ruggesteun was voor de bestaande koningen, die zich van het kunststuk van de theorie of van hun eigen kunstmatige positie even weinig aantrokken als van de eis van redelijkheid en zorg voor het algemeen welzijn, die Hobbes wel noemt, maar niet dwingend in zijn systeem opneemt.

Om deze constructie, kern van de *Leviathan*, heeft Hobbes lang geworsteld. Hoe werkt de overdracht? In voorgaande werken, die we nu kunnen zien als aanloop tot de *Leviathan*, *Elements* en *De Cive*²⁷, construeerde Hobbes de rechten van de staat over zijn onderdanen, en dus de theorie van verplichting, negatief, uit een overdracht van het *verzetsrecht* aan de soeverein. Zowel Skinner als Zarka merkt op dat de Leviathan op dit punt een belangrijke nieuwigheid invoert.²⁸ Deze, de figuur van de *personificatie*, is voorbereid in een geheel hoofdstuk 16 (Of persons, authors and things personated). De sleutelpassage volgt hier:

'A multitude of men, are made one person, when they are by one man, or one person, represented; so that it be done with the consent of every one of that multitude in particular. For it is the unity of the representer, that maketh the person one. And it is the representer that beareth the person, and but one person: and unity, cannot otherwise be understood in multitude'.

Via de personificatie ontstaat de mogelijkheid niet van een overdracht van recht, maar van een overdracht van *wil*. Een geheel nieuwe persoon komt tot stand, begiftigd met een heel nieuwe, eigen, wil. Het is, zou de moderne jurist opmerken, een theorie van vertegenwoordiging die tot boven haar juridische krachten is opgevoerd.²⁹ Maar dat doet niet af aan de originaliteit ervan, noch aan haar sleutelpositie. Als er één punt is waar Hobbes zijn kunstmatigheidsethos op de spits drijft is, dan wel hier. De *persoon* van de vertegenwoordiger maakt het mogelijk om op het hogere niveau één enkele wil aan het werk te zetten, een kunstmatige wil en daarom een sterkere, meer onverstoorbare wil. De toneelspeler (acteur, actor, persona) heeft een eenheid van handeling in zijn bereik juist omdat hij niet echt is, omdat hij de aarzelingen en twijfels van de natuurlijke mens heeft afgeschud. De reductie van de vertegenwoordiging, haar eenvoud, leidt direct tot krachtsvergroting. Dit is, terzijde, geen pure abstractie, het is een ons uit het dagelijkse bestaan bekende figuur. Wie heeft zich niet eens laten verrassen door de besluitvaardigheid en onbuigzaamheid waarmee een vertegenwoordiger, of ondergeschikte, opdrachten uitvoert die met kleine meerderheid van stemmen en zonder grote overtuiging zijn verstrekt? Het is een levensfeit van de moderne bureaucratie, de uitvoerende macht, de kleine leviathan. Het probleem was voor Hobbes alleen: hoe deze vertegenwoordiger, deze kunstmatige figuur, tot soeverein te bombarderen? Daarvoor is nog een extra *tour de force* nodig, die de theorie uit het juridische naar het politieke tilt en die de Hobbes-uitleggers voor problemen heeft gesteld.³⁰

Hoe behandelen de twee auteurs dit? Skinner weet er niet goed raad mee: 'While this notion of authorizing an artificial person is an innovation, Hobbes employs it to derive exactly the same consequences as he had earlier derived in *De Cive* from his definition of justice as the non-violation of covenants'.³¹ Dit is geen bevredigende behandeling. Alsof het fundament van de rechten van de soeverein samenvalt met de definitie van *justice*, en dan nog wel een negatieve! Zarka daarentegen omhelst de zaak en zoekt haar uit. De persoon, dat is de *vertegenwoordiger*, *actor* van de staat, en die vertegenwoordiger is de soeverein, ontstaat door het mandaat van de onderdanen gezamenlijk. Maar hoe kan dat mandaat *onbeperkt* (soeverein) zijn? Dat is de hamvraag. Volgens Zarka is dit eenvoudigweg noodzakelijk, om dekking te kunnen geven aan de oorspronkelijke conventie. 'De instelling van de civiele persoon vraagt dus een soort mandaat dat zijn eigen geldigheid vestigt'.³² Zo wordt begrijpelijk dat de instelling van de soeverein een omkering brengt in de verhouding tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde, waarbij de vertegenwoordiger de baas wordt, in Hobbes' termen van *actor* tot *auctor*. Daarbij vindt Zarka steun in hoofdstuk 26, waarin inderdaad de soevereine wetgever, voorheen vertegenwoordiger, ineens van 'actor' of 'representative' tot 'author' wordt gebombardeerd: 'The author, or legislator is supposed in every commonwealth to be evident, because he is the sovereign, who having been constituted

by the consent of every one, is supposed by every one to be sufficiently known'.³³

Voor Hobbes is de autonomie van de persoon ten opzichte van zijn schepping, ook al ontstaat hij door een mandaat, vanzelfsprekend, doordat in de persoon de wil van het individu schuilt. Hobbes hele politieke filosofie is een filosofie van de wil, van de wil als kunstwerk. De opdracht van het volk scheidt een staat, de nieuwe entiteit, met een nieuwe wilshouder-persoon-vertegenwoordiger, de soeverein. De soeverein is nu voortaan de vertegenwoordiger niet van de oorspronkelijke massa ('multitude'), maar van de staat of politieke gemeenschap, die zelf auteur is maar alleen kan handelen door zijn vertegenwoordiger. Zie de volgende heldere passage (begin hoofdstuk 26):

'The legislator in all commonwealths is only the sovereign, be he one man, as in a monarchy, or one assembly of men, as in a democracy, or aristocracy. For the legislator is he that maketh the law. And the commonwealth only prescribes, and commandeth the observation of those rules, which we call law: therefore the commonwealth is the legislator. *But the commonwealth is no person, nor has the capacity to do anything* (nadruk toegevoegd), but by the representative, that is the sovereign; and therefore the sovereign is the sole legislator'.

Geheel terecht schrijft Zarka dat deze theorie van personificatie 'een complete reorganisatie van de politieke doctrine mogelijk maakt'.³⁴

Het is duidelijk dat Zarka's boek is ontstaan uit een worsteling met de gedachten van Hobbes zelf. Dat is zijn kracht; het dwingt de lezer de constructies mee te onderzoeken, waarmee die tot leven worden gewekt.³⁵

Hobbes' begrip en waardering van het menselijke vermogen om naar eigen wil kunstwerken te maken, ook in de sfeer van het samenleven, is en blijft een problematische maar ook een onmisbare sleutel tot zijn denken. Ik noem ter illustratie maar een enkel aspect daarvan: het constitutionele. Hobbes wordt systematisch een anticonstitutionalist genoemd. Dat is in één opzicht juist: hij is niet voor de scheiding van machten (en begreep die ook niet). Maar uit constitutioneel oogpunt is het tot de dag van vandaag van fundamenteel belang de politieke samenleving als artefact te zien. Hobbes zelf had de constructie nodig tot begrip van de autonomie van de staat. Wij kunnen haar gebruiken als antidotum tegen onprettige doctrines over de organische, natuurlijke samenhang van de politieke gemeenschap en het volk. Ook in andere opzichten is het constitutionele gehalte van Hobbes' opvattingen zacht gezegd minder negatief dan zijn bestrijders hem aanwrijven. Als Hobbes 'anticonstitutionalist' is, dan alleen met betrekking tot de machtenscheiding en machtsspreiding in de staat. Zijn abstracte, algemene opvatting van de wet maakt hem aan de andere kant bijna vanzelf tot een verdediger van de rechtsstaat. Het is één van Zarka's verdiensten zijn lezers voor zulke dwarse observaties rijp te maken.³⁶

Richtingenstrijd is op een beperkt territorium waarschijnlijk onvermijdelijk en zelfs in zekere mate vruchtbaar. Maar er gaat iets mee verloren. Graag zou je antwoord willen hebben op een vraag die beide benaderingen combineert, bijvoorbeeld: hoe heeft 'de ontmoeting' tussen Hobbes en zijn geestelijke context kunnen leiden tot juist dit monument van politiek denken. Skinner heeft de ambitie om via 'zijn' context verder door te dringen in Hobbes. Die ambitie heeft, al blijft ze mijns inziens wezenlijk

onvervuld, een prachtig boek opgeleverd. Het is de zoete ironie van kunst en wetenschap. Zarka probeert een aantal van Hobbes' beslissende bijdragen aan het huidige politieke denken op te helderen. Dit komt neer op een vertaling van Hobbes' inzichten in moderne theoretische termen. Het levert wat stroeve teksten op, waarvan de kracht is dat ze de lezer dwingen zich zelf in Hobbes te verdiepen.

Universiteit van Amsterdam
Vakgroep Europese studies

W.T. Eijsbouts

Noten

- 1 Donner, A.M. *Wie maakt de geschiedenis?* Kampen, 1987, Kok, pp. 42 en 44.
- 2 Zie Tromp, B.A.G.M. Inleiding in T. Hobbes, *Leviathan* (gedeeltelijke Nederlandse vertaling) Meppel, Amsterdam 1985, p. 29.
- 3 *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, 1996, 477 pp. Het is Skinners elfde publicatie over Hobbes.
- 4 *Hobbes et la pensée politique moderne Paris*, 1995, PUF, 308 pp. Dit is de laatste van veertien publicaties over Hobbes. Zarka is ook directeur van de heruitgave van de complete werken van Hobbes in het Frans (bij Vrin, Parijs); zes delen van de 17 zijn verschenen.
- 5 Twee symposia op 8 mei 1996, s'middags (in Maison Descartes) en s'avonds (in De Balie). Zie ook: Dossier Quentin Skinner, *Krisis*, nr. 64, september 1966, pp. 5-31, met inleiding van de organisator van de Amsterdamse symposia, Hans W. Blom. Het debat, met de discussie, zal ook verschijnen in het Franse tijdschrift *Le Débat* (1997).
- 6 Zarka, p. 18. Zie Skinner, 'Meaning and Understanding in the History of Ideas' in: *History and Theory* 8, (1969), p. 52.
- 7 *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil* (1651), Edited with an Introduction by Michael Oakeshott (1946) Oxford, 1960 (Basil Blackwell). De gegeven karakterisering van Hobbes' werk is van Oakeshott in zijn inleiding. Hobbes andere twee politieke hoofdwerken zijn resp.: *The Elements of Law, Natural & Political* (1640) Ed. Tönnies, Londen 1889, en *De Cive* (volledige titel: *Elementorum philosophiae sectio tertia de Cive*, 1642, Engelse vertaling: Oxford, 1983).
- 8 Zie Hinsley, F.H. *Sovereignty*, Cambridge 1986², pp. 142-144.
- 9 *Leviathan*, hoofdstuk 20.
- 10 Donner, o.c., p. 42.
- 11 *Leviathan*, Review and Conclusion.
- 12 Crick, B. In *Defence of Politics* (1962), London, 1993, p. 28.
- 13 *Leviathan*, hoofdstuk 20. Hobbes speelde overigens tennis tot zijn tachtigste jaar.
- 14 Oakeshott, M. 'Introduction' in Hobbes, T., *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil*, ed. Oakeshott (1946), Oxford 1960 (Basil Blackwell), p. viii.
- 15 Voor een 'dialogue de sourds' rond Skinners opvattingen over ideeëngeschiedenis: Tully, J. (red.) *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*, Cambridge, 1988 (Polity Press).
- 16 Skinner, p. 8.
- 17 Skinner, pp. 15-16. Tot zo n humanistische opvatting van politiek als dialoog en conversatie is Hobbes zelf overigens nooit bekeerd. Delibereren vond hij goed, maar alleen met als doel een besluit te nemen en van het gezeur af te zijn.
- 18 Skinner, pp. 255-56, citerend uit Hobbes biografische gedicht Vita. Zijn methode stelde hem in staat 'to move from the various types of motion to the variety of things, that is, to different species and elements of matter, and from there to the internal motions of men and the secrets of the heart, and from there, finally, to the blessings of government and justice'. Men kan het plan en zijn methode niet beknopter beschrijven.
- 19 De stellingen, zie Skinner, pp. 8-16.

- 20 Oakeshott, o.c. pp. xvii-xviii. Ook hij plaatst Hobbes al in de lijn van de skeptici waaronder Montaigne, zie xxvii. Het is opmerkelijk dat Skinner deze inleiding, noch Oakeshotts *Hobbes on Civil Association* (1975) opneemt in zijn toch zeer ambitieuze bibliografie van tegen de duizend secundaire werken. Zie ook o.m. Johnston, D. *The Rhetoric of Leviathan. Thomas Hobbes and the Politics of Cultural Transformation*, Princeton, 1986 (University Press), overigens wel door Skinner gecrediteerd.
- 21 Tijdens het eerder genoemde optreden van Skinner en Zarka in Amsterdam, 8 mei 1996, merkte de filoloog M. van der Poel het volgende op. In zijn aanvallen op de retoriek (voorafgaande aan de *Leviathan*) hanteert Hobbes, moedwillig of niet (waarschijnlijk wel), een verwrongen, simplistisch beeld van de retoriek, waaruit het dialectische element is verwijderd. Skinner vermeldt dit niet; wel dat Hobbes in *Leviathan* een synthese tussen zijn 'science' en de retoriek tot stand brengt.
- 22 Skinner, p. 436.
- 23 Uit de Introduction (van Hobbes).
- 24 Dit betreft de contracten van het bijbelse eeuwige verbond, via theorieën van volkssoevereiniteit à la Althusius en de Franse monarchomachen tot Rousseau. Zie Hinsley, o.c. 131. Men kan daaraan toevoegen de theorieën van de Nederlandse opstandelingen, zie Van Gelderen, M. *Op zoek naar de Republiek*, Hilversum 1991.
- 25 *Leviathan*, hoofdstuk 17. De persoon is de figuur waarin de individu zijn aarzelingen overwint, een einde maakt aan het touwtrekken tussen zijn verschillende aandriften (deliberatie) en dus de wil vormt. In de persoon van de soeverein gebeurt dat door het meerderheidsbesluit.
- 26 Zie Hinsley, F.H. o.c. pp. 129-157.
- 27 Volledige titels, zie noot 7.
- 28 Zarka, pp. 205-208; Skinner, p. 337.
- 29 Hobbes zou antwoorden dat een persoon niet alleen een juridische figuur is, ook al is ze in het recht het verst uitgewerkt. De mogelijkheid om kunstmatige handelingseenheden van natuurlijke individualiteiten af te splitsen ter vergroting van het voorstellingsvermogen is afkomstig uit het theater.
- 30 Zie met name Gauthier, D.P. *The Logic of Leviathan: the Moral and Political Theory of Thomas Hobbes*. Oxford, 1969, pp. 120 e.v.
- 31 Skinner, pp. 337-38. Dat hij met de zaak worstelt blijkt ook uit een passage in de acknowledgements: 'My discussion of Hobbes's theory of legal personality in chapters 8 and 9 embodies as much as I understand about this vital but elusive theme'. (p.xi)
- 32 p. 222: 'L'institution de la personne civile suppose donc un type de mandat qui fonde lui-même sa propre validité'.
- 33 Zarka, pp. 223-4.
- 34 Zarka, p. 240.
- 35 Voor de duidelijkheid: de behandeling van het artefact van de *persoon* is maar een onderdeel uit het boek van Zarka, maar wel een dat zich ertoe leent om voor het geheel te spreken.
- 36 Hobbes ridiculiserende opmerkingen over 'mixed government', zie *Leviathan* hoofdstuk 29. Over Hobbes wetsopvatting, zie Zarka, hoofdstuk VII. Zo sterk is overigens de vooringenomenheid jegens de constitutionnalité van Hobbes' opvattingen, dat een onbevangen studie hiernaar nog ontbreekt.